

Історія

УДК 271.2678(477)“16/17”

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15301263>

**Внесок гетьманів України у розвиток православної церкви України у
XVII – XVIII століттях**

Бедь Віктор Васильович,

доктор богословських наук, доктор юридичних наук, професор,
Президент Карпатського університету імені Августина Волошина
та Ужгородської української богословської академії, Ужгород, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-1817-8195>

Прийнято: 06.04.2025 | Опубліковано: 28.04.2025

Анотація: *Актуальність теми дослідження визначається багатьма факторами і чинниками – політичного, ідейного, культурного, духовного та світоглядного характеру. У час правління гетьманів у період нової історії України (від Петра Конашевича-Сагайдачного до Івана Мазепи) Українська Православна Церква з центром Митрополії у м. Києві (у духовній єдності з Вселенським патріархатом) обіймала важливі лакуни – від духовної, культурної та ідеологічної складової до практичних соціальних функцій. Надалі її функції, в сенсі національного розвитку, були обмежені політичними та ідеологічними рамками, які, в свою чергу, визначалися політикою тих держав, до складу яких надалі увійдуть розділенні та окуповані українські землі у XVIII – XX століття, у першу чергу, Російської імперії (1721–1917) та СРСР (1922–1991), в яких вже анексована Московією (1721) Українська Православна Церква стає структурним підрозділом Російської Православної*

Церкви, що проводила московську державну імперську політику та ідеологію. Сьогодні залишки цього імперства проявилися у вигляді сучасного московського неоімперства, що його генерує, впроваджує і підтримує сьогоденнє політичне керівництво ерефії та Московського патріархату. У період сучасної російсько-української гібридної війни – з 20 лютого 2014 року, і повномасштабного російського військового вторгнення – з 24 лютого 2022 року, зокрема, Російська Православна Церква практично втратила свій вплив на теренах сучасної України, хоча і надалі залишається однією з найбільш структурованих релігійних організацій в нашій державі, що проповідує антиукраїнську ворожу ідеологію «русского міра». Поряд з цим, об'єднана і проголошена (15.12.2018) Помісна Автокефальна Українська Православна Церква України (Православна Церква України), що розпочала свій історичний шлях до проголошення своєї автокефалії ще з часів Української Народної Республіки (1917–1921), який увінчався успіхом отримання Томосу про свою церковну незалежність (05-06.01.2019), на сьогодні стала основою духовної і національної єдності українського народу, зокрема, в умовах російсько-української війни (2014 – 2025). Її духовенство та вірні невтомно працюють на фронті і в тилу як військові капелани та волонтери, як провідники української національної ідеї та духовності.

Метою дослідження є опис історичних фактів, які висвітлюють співвідносини українських гетьманів та Православної Церкви у час гетьманського правління в Україні, починаючи від діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного до Івана Мазепи у період початку XVII – початку XVIII століть. Методологія дослідження базується на досягненнях, здійснених у галузі богослов'я, філософії (філософія релігії), релігієзнавства, соціології релігії, культурології, історії, історії релігії та політології. Основними принципами, які відносяться до цієї методології, є: об'єктивності, історизму, системності, комплексності та всебічності. Зокрема, у богослов'ї

застосовуються наступні методи: екзегетичний, історичний, порівняльного богослов'я. У сфері релігієзнавства застосовуються наступні методи: діалектичний, феноменологічний та терменевтичний. У царині соціології релігії використовуються наступні методи (які є додатними для даного дослідження): крос-культурний порівняльний аналіз, контент-аналіз та аналіз письмових джерел й історичних документів. З точки зору християнського богослов'я, у православ'ї головним джерелом богослов'я є Святе Писання і Святе Передання; при цьому Святе Писання (Біблія) є найважливішою формою (частиною) Святого Передання. Також важливим у цьому аспекті є Катехизис «Православне сповідання кафолічної й апостольської Церкви Східної» святителя Петра Могили (1596-1647), Митрополита Київського, Галицького і всієї Русі (1633-1647), екзарха Константинопольського патріархату (1633-1647). Висновки з дослідження викладені у наступних положеннях: 1. У часи правління гетьманів України склалися тісні стосунки між гетьманською державою (у різні періоди її існування, з початку XVII – початку XVIII століть) та Українською Православною Церквою з центром Митрополії у Києві (у духовній єдності з Вселенським патріархатом). 2. Гетьмани України (від Петра Конашевича-Сагайдачного до Івана Мазепи) докладали значних зусиль у напрямі збереження та розбудови національної церкви в різних напрямках: через відродження єпископської ієрархії, діяльність православних братств, через підтримку православної богословської освіти, через збереження, розбудову, заснування нових і подальшу підтримку православних храмів та монастирів, книгодрукування богословської літератури, через відзначення християнських православних свят, через комплексне упровадження і підтримку православних обрядів, традицій, символів та ритуалів тощо.

Ключові слова: Гетьман, Україна, християнство, православ'я, релігія, богослужіння, обряд, традиція.

The Contribution of Ukrainian Hetmans to the Development of the Orthodox Church in Ukraine in the 17th–18th centuries

Viktor Bed’,

Doctor of Theology, Doctor of the Science of Law, Professor,
President Augustyn Voloshyn Carpathian University and Uzhhorod Ukrainian
Theological Academy, Uzhhorod, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-1817-8195>

***Abstract:** The relevance of the topic of research is due to the significant wealth of factors and factors - political, ideological, cultural, spiritual and worldview. During the reign of the hetmans in the period of modern Ukrainian history (from Petro Konashevych-Sahaidachny to Ivan Mazepa), the Ukrainian Orthodox Church with the center of the Metropolis in Kyiv (in spiritual unity with the Ecumenical Patriarchate) occupied important gaps - from the spiritual, cultural and ideological component to practical social functions. Further functions, in the sense of national development, were limited by the political and ideological framework, which, at one time, were determined by the policy of this state, which further included the divided and occupied Ukrainian lands in the 18th – 20th centuries, in the first moment, the Russian Empire (1721 – 1917) and the Union of Soviet Socialist Republics (1922 – 1991), in which the Ukrainian Orthodox Church, already annexed by Muscovy (1721), became a structural unit of the Russian Orthodox Church, which pursued the Moscow state imperial policy and ideology. Today, part of this empire takes the form of modern Moscow neo-imperialism, which generates it, implements and supports the current political leadership of the eprephy and the Moscow Patriarchate. During the period of the modern Russian-Ukrainian hybrid war – from February 20, 2014, and the full-scale Russian military invasion – from February 24, 2022, in particular, the Russian Orthodox Church has practically lost its influence on the*

territory of modern Ukraine, although it is still one of the most structured religious organizations in our state, which preaches the anti-Ukrainian hostile ideology of the “Russian world”. Along with this, the Local Autocephalous Ukrainian Orthodox Church of Ukraine (Orthodox Church of Ukraine) was united and proclaimed (12/15/2018), which began the historical path to the proclamation of its autocephaly since the times of the Ukrainian People's Republic (1917 – 1921), which was crowned with the success of obtaining the Tomos on its church independence. (05-06.01.2019), today has become the basis of the spiritual and national unity of the Ukrainian people, in particular, in the conditions of the Russian-Ukrainian war (2014 - 2025). Its clergy and faithful work tirelessly at the front and in the rear as military chaplains and volunteers, as leaders of the Ukrainian national idea and spirituality.

The purpose of the study is to describe historical facts that highlight the relationship between Ukrainian hetmans and the Orthodox Church during the hetman's rule in Ukraine, starting from the activities of Petro Konashevych-Sahaidachny to Ivan Mazepa in the early 17th - early 18th centuries. The research methodology is based on achievements made in the fields of theology, philosophy (philosophy of religion), religious studies, sociology of religion, cultural studies, history, history of religion and political science. The main principles related to this methodology are: objectivity, historicism, systematicity, complexity and comprehensiveness. In particular, the following methods are used in theology: exegetical, historical, comparative theology. In the field of religious studies, the following methods are used: dialectical, phenomenological and hermeneutic. In the field of sociology of religion, the following methods are used (which are suitable for this study): cross-cultural comparative analysis, content analysis, and analysis of written sources and historical documents. From the point of view of Christian theology, in Orthodoxy the main source of theology is the Holy Scripture and the Holy Tradition; at the same time the Holy Scripture (Bible) is the most important

form (part) of the Holy Tradition. Also important in this aspect is the Catechism "Orthodox Confession of the Catholic and Apostolic Church of the East" by St. Peter Mohyla (1596 - 1647), Metropolitan of Kyiv, Galicia and All Russia (1633 - 1647), Exarch of the Patriarchate of Constantinople (1633 - 1647). The conclusions of the study are set out in the following provisions: 1. During the reign of the Hetmans of Ukraine, close relations developed between the Hetmanate (at various periods of its existence in the early 17th – early 18th centuries) and the Ukrainian Orthodox Church with the center of the Metropolis in Kyiv (in spiritual unity with the Ecumenical Patriarchate). 2. The Hetmans of Ukraine (from Petro Konashevych-Sagaydachny to Ivan Mazepa inclusive) made significant efforts to preserve and develop the national church in various directions: through the revival of the episcopal hierarchy, the activities of Orthodox brotherhoods, through the support of Orthodox theological education, through the preservation, development, establishment of new and further support of Orthodox churches and monasteries, printing of theological literature, through the celebration of Christian Orthodox holidays, through the comprehensive introduction and support of Orthodox rites, traditions, symbols and rituals, etc.

Keywords: *Hetman, Ukraine, Christianity, Orthodoxy, religion, worship, rite, tradition.*

Постановка наукової проблеми. Актуальність дослідження зумовлена зростаючим інтересом до національної історії, зокрема до проблематики державотворчих процесів та взаємодії церковних і політичних інститутів у добу Гетьманщини. В умовах сучасної переоцінки історичних наративів в українській історіографії, особливо після Революції Гідності та повномасштабної російської агресії, питання самоідентифікації українського народу, утвердження історичної тяглості державності та церковної автономії набули нової інтерпретаційної ваги. Саме тому науковий аналіз відносин між

гетьманами Війська Запорозького та Українською Православною Церквою з центром у Києві є надзвичайно актуальним. Ці взаємини не лише окреслювали церковну політику доби, а й були чинником легітимації гетьманської влади, формування суспільного устрою та культурної парадигми національного буття. У сучасній українській історіографії спостерігається зростання інтересу до міждисциплінарних підходів у вивченні церковно-політичної взаємодії, проте узагальнюючих праць, що охоплювали б повну динаміку цих стосунків у період з 1616 по 1709 роки, досі бракує. Історія співвідносин Українських гетьманів козачої доби та Української Православної Церкви з центром Митрополії у Києві викликає підвищений інтерес, як у науковців, так і пересічних громадян, хто переймається історією України, історією Церкви в Україні. Вони мали особливо активне часо-просторове поширення з часів гетьманства Петра Конашевича-Сагайдачного (1616-1622) до Івана Мазепи (1687-1709). Ці відносини, розглянуті в динаміці, відображали історичні періоди Гетьманщини у період національно-визвольних змагань за відновлення і утвердження незалежності Держави Україна початку XVII – початку XVIII століть: 1. Єдина Гетьманщина; 2. Розкол Гетьманщини (Правобережна та Лівобережна Україна); 3. Об'єднання Гетьманщини (Петро Дорошенко, 1668-1669); 4. Повторний розкол Гетьманщини (Правобережна та Лівобережна Україна); 5. Повторне об'єднання Гетьманщини (Іван Мазепа, 1704-1709); 6. III розкол Гетьманщини (Правобережжя (Шведський протекторат, Османський протекторат) та Лівобережжя (Російський протекторат)).

Гетьманська влада та її взаємодія з Українською Православною Церквою з центром Митрополії у Києві у 1616-1709 роках є важливим етапом в історії розвитку державно-церковних відносин в Україні.

Огляд опублікованих раніше джерел з теми дослідження. Дар'я Василенко та Володимир Маслак у статті [2] визначили коло вітчизняних

дослідників, які розробляли цю проблематику: Юрій Мицик (український історик, джерелознавець, археограф, дослідник історії України козацької доби, церковної історії, священник, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», заввідділу княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства) [15-17]; І. Огієнко (Митрополіт Іларіон, український науковець, єпископ ППЦ, предстоятель УГПЦК, політичний, громадський і церковний діяч, історик церкви) [18]. Її також можливо дослідити через звернення до наступних джерел: [29-33].

Автор даної статті, зокрема, у своїх публікаціях висвітлив особливе значення святого благовірного Гетьмана України Петра Конашевича-Сагайдачного у сприянні канонічного відновленню єпископської ієрархії Української Православної Церкви з центром Митрополії у Києві у 1620 році, після її фактичної ліквідації за результатами проголошеної Берестейської унії 1596 року [37, с. 9].

Відповідно до Світлани Візер (кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України УДУ імені М. П. Драгоманова) [3], протягом другої половини XVII століття фіксувалися факти постійного співробітництва визначних державних та православних церковних діячів як: І. Виговський і Д. Балабан, П. Дорошенко і Й. Нелюбович-Тукальський, Д. Многогрішний і Л. Баранович [3, с.15].

Валерій Ластовський (український історик, археолог, правознавець, професор, доктор історичних наук, засновник постійно діючої міжнародної конференції «Церква — наука — суспільство: питання взаємодії», голова Всеукраїнського товариства дослідників християнських старожитностей Центрально-Східної Європи) [11; 12] зазначив: Олександр Оглоблин у 1962 році називав гетьмана Івана Мазепу великим і щедрим меценатом, Орест Субтельний – ревним покровителем православ'я, Юрій Мицик – покровителем

Української Православної Церкви, а Валерій Смолій відзначав “покровительство гетьмана православної церкви” [19, с.1431; 27, с.206; 15, с.304]. Згідно з Валерієм Ластовським, 1990-х роках в Україні мав місце підвищений інтерес науковців до взаємовідносин Гетьмана і Церкви. У 2006 році Валерій Шевчук зазначав: “...Будуючи церкву, Мазепа закономірно сприяв становленню та зміцненню старшинської верстви, дбав про забезпечення прав козацтва..., міщанства..., захищав поспільство...” [36, с.180]. О. Салтовський (український вчений, доктор політичних наук, професор), розглядаючи проблему ставлення гетьмана до церкви, обмежився лише наголошенням на його меценатстві [25, с.76].

Валерій Ластовський приділив особливу увагу відносинам гетьмана І. Мазепи з УПЦ, зазначивши при цьому: «... Саме в часи гетьманування цього державного діяча та при його підтримці на Наддніпрянщині після епохи Руїни знову почали з’являтися православні монастирі: не менше 8 відроджених та не менше 3 новозаснованих...» [12, с.98-100]. В. Ластовський наводить думку М. Харишина: “...Причини ревного ставлення до православ’я криються як у прагненні гетьмана підняти авторитет української національної церкви, так і у впливові на нього його матері Марії Магдалини, яка у 1698-1707 роках була ігуменею дівочого Києво-Вознесенського монастиря...” [34, с.198].

Особливістю періоду гетьманування І. Мазепи Сергій Павленко (український журналіст, публіцист, історик-мазепознавець, дослідник Гетьманщини та Чернігово-Сіверщини, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (Чернігів)) вважає участь козацької старшини у церковному будівництві, оскільки в цей час не існувало “старшинського змагання в побудові розкішних палаців, маєтностей” [21, с.534]. У роздумах із цієї проблематики заслуговує на увагу думка С. Павленка про взаємовідносини гетьмана та православних церковних ієрархів: «...Всі церковні обрання,

призначення не вирішувались без його відома [Івана Мазепи. - Автор]” [20, с.19].

Анатолій Смолка (кандидат економічних наук) особливості гетьманування Івана Мазепи співвідносив із Західною Європою, “де будували багато палаців і мало соборів”, а І. Мазепа – “переважно церкви або публічні будови” [26, с.117-118].

Відповідно до Івана Лупола, Українську Православну Церкву козацькі гетьмани розглядали як важливу опору та легітимізацію своєї влади [14, с.11]. Своїми універсалами українські гетьмани закріплювали старі й роздавали нові землі, приписували селян до монастирів, надавали Церкві податкові пільги та економічні привілеї (монополії, оренди тощо). Через стимулювання економічної могутності українського православного духовенства, козацька верхівка створювала собі потужного союзника в обличчі УПЦ [14, с.12].

Метою статті є комплексне дослідження ролі та внеску українських гетьманів XVII–XVIII століть у становлення, підтримку та розвиток Православної Церкви на українських землях, з’ясування форм і методів їхнього впливу на церковне життя, духовну освіту, культурно-релігійну ідентичність народу, а також аналіз особливостей співпраці гетьманської влади з Київською митрополією в умовах національно-визвольної боротьби та політичних трансформацій того часу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність значної кількості досліджень, присвячених окремим аспектам релігійної політики українських гетьманів у XVII–XVIII століттях, низка ключових питань залишається недостатньо вивченою або потребує переосмислення з урахуванням сучасних методологічних підходів. Передусім це стосується цілісного аналізу інституційного, культурного та дипломатичного впливу гетьманської влади на становлення та зміцнення

Української Православної Церкви, її автокефалістських прагнень та духовної самобутності в умовах зовнішньополітичного тиску з боку Московії, Речі Посполитої та Османської імперії.

Окремої уваги потребує також аналіз впливу церковної політики гетьманів на формування національної ідентичності та духовної культури українського народу, особливо в періоди політичної нестабільності, розколу Гетьманщини та спроб інтеграції церковних структур у транснаціональні релігійні системи. Таким чином, залишається відкритим комплексне питання про стратегічну роль гетьманів у збереженні й розвитку української православної традиції в добу ранньомодерної державності.

Виклад основного матеріалу. На запрошення і під патронатом Гетьмана України Петра Конашевича-Сагайдачного та української козацької старшини, з благословення Константинопольського патріархату, Єрусалимський патріарх Феофан у співслужінні з Болгарським митрополитом Неофілом і Стагонським єпископом Авраамом висвяту і відновлення нової єпископської ієрархії для Української Православної Церкви з центром Митрополії у Києві, після її фактичної ліквідації після проголошення Берестейської унії 1596 року.

Гетьман Богдан Хмельницький прагнув до рівноправного становища УПЦ відносно Католицької Церкви, до ліквідації Унії; до повернення УПЦ храмів, монастирів, маєтностей, забраних раніше на користь Уніатської Церкви; до затвердження права київського православного митрополита та 2-х єпископів бути у складі сенату Речі Посполитої. Гетьман Богдан Хмельницький передав УПЦ на контрольованій території Гетьманщині колишні володіння Католицької Церкви; захищав маєтності УПЦ від посягань світської влади; зобов'язував залежних селян нести “звикле послушенство” на користь Київської митрополії та монастирів. У “Вимогах Запорозького війська, переданих Яну Казимиру” (1649 рік) наголошується: “Всі церкви і церковні

маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані...повинні бути відібрані від уніатського духовенства... передані духовенству грецької релігії. Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями так само як духовенство римської віри...” [31, с. 55-56].

Дяк Григорій Кунаков надіслав до Москви документ, який згодом був відправлений до Польщі. У ньому йшлося про статті, які (ніби ?) хотів підписати Гетьман України Богдан Хмельницький з Речю Посполитою (текст цих статей був опублікований в III томі збірнику „Акты к истории Южной и Западной России” (рос.), у 1861 році, у Санкт-Петербурзі). Цей документ свідчить про політичну концепцію гетьмана Богдана Хмельницького, яка була сформована на 1649 рік. З цих статей зрозуміло: велику увагу гетьман Богдан Хмельницький приділяв становищу УПЦ на теренах Речі Посполитої. У них наголошувалося: за Дніпром волості, міста, села тощо, підпадають під владу гетьмана і київського митрополита. У цьому документі київський митрополит постає в якості співправителя гетьмана та глави православних Речі Посполитої: вони мали бути зрівняні у правах з главою католиків [10, с.176].

Гетьман Богдан Хмельницький спрямував свою соціальну діяльність на забезпечення загальноукраїнських прав на вільне віросповідання. Для гетьмана Богдана Хмельницького захист УПЦ був формою збереження національної самобутності українського народу. Під загрозою смертної кари він заборонив громадській спільноті Гетьманщини та козацтву втручатися «в справи духовніє церковніє священническіє», ображати «священников духовних отцов своїх»; щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих селян виконувати «звикле послушенство» [22, с.245]. При цьому, духовенство виконувало певні політичні функції: воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо.

В цілому, важливим наслідком Визвольної війни 1648-1654 років стала самостійність УПЦ. Гетьман Богдан Хмельницький передав УПЦ на території Держави Війська Запорізького майже всі колишні володіння Католицької Церкви Речі Посполитої. Зокрема, “Універсал Богдана Хмельницького про надання Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві села Полове” (1655 рік) передбачав: гетьман закріплює за запорожцями село Полове, яке стоїть на землях монастиря: “...Вшелякую повинност без спроки жадное отдавали...” [10, сс. 150, 166, 231]. Церковна політика періоду Хмельниччини призвела до відродження монастирів та церков, поверненню прав та піднесенню УПЦ загалом. Негативним відлунням дипломатії гетьмана Богдана Хмельницького стала Переяслівсько-Московська система 1654 року, яка в майбутньому спричинила повну залежність УПЦ від Москви.

Гетьман України Іван Виговський був рішуче налаштований позбутися контролю московської держави – через спрямування державної політики до Речі Посполитої. Першим документом, який легітимізував релігійні права УПЦ на рівні міждержавних відносин гетьманської України та Речі Посполитої став “Гадяцький трактат” (1658 рік). У його контексті прочитувалося намагання скасувати договір 1654 року, урівняти православну віру з католицькою: «...Що ж стосується церков і добра фондіваних здавна на старожитні Церкву грецької релігії, при них залишатися мають греки старожитні, православні... римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати,.. отець київський митрополит... з чотирма владиками... мають засідати в сенаті з такою прерогативою...” [33, с. 40].

Іван Виговський продовжив справу Богдана Хмельницького у напрямі підтримки монастирів та наданні їм земель та маєтків. Про це свідчить “Універсал Івана Виговського Київському Пустинному Миколаївському монастирю про підтвердження володіння маєтками”, 1658 [33, с. 85]. І.

Виговський також, як і Б. Хмельницький, вимагав від Речі Посполитої зрівняння прав православних і католиків та скасування унії. Вимоги гетьмана Івана Виговського у цьому спрямуванні представлені в документі «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає його милість ясновельможний гетьман війська Запорозького разом з усім військом Запорозьким і народом руським його королівській милості і всій Речі Посполитій» (1659 рік). У Першому пункті «просить його милість пан гетьман з усім військом, щоб відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна» [28, с. 332]. У Третньому пункті міститься прохання «...надавали людям грецької віри всі становища від найвищого сану аж до найменших посад» [28, с. 332].

Також тут відстоюється думка про те, що «віра грецька стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні, доки мова народу руського сягає в усіх містах, містечках та селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військових трибуналах, не тільки в церквах, але публічно в процесіях... і всьому так, як вільно й публічно вживає свого набожества віра римська» [28, с. 310]. Гетьман Іван Виговський уважав: права світської влади (гетьманської і старшинської) будуть сильнішими при значних правах Церкви, зокрема митрополита. У цьому напрямі він висуває вимогу: аби митрополит київський і владики луцький, львівський, перемишлянський, холмський та з Великого князівства Литовського тощо, засідали у Сенаті, маючи право голосу [28, с. 310].

Церковні універсали Гетьмана України Юрія Хмельницького в основному стосувалися прав монастирів на володіння землями та господарськими угіддями. Особливо Гетьман підтримував Лубенський Мгарський монастир, Київський Пустинний Микільський монастир тощо.

У 1663 році помирає Діонісій Балабан – український церковний діяч, Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі (1657-1663), який відстоював

канонічну єдність Української Православної Церкви із Константинопольською патріархією. Керівництво УПЦ вирішує посадити на престол Київської митрополії людину далеку від московських впливів. Згоду на це дає наказний гетьман Яким Сомко. Згодом його було знято з посади наказного гетьмана; замість нього гетьманом було затверджено московського ставленика - Івана Брюховецького [18, с. 153-154].

У 1667 році було підписано Андрусівське перемир'я: воно розділило Україну навпіл. Київ, найбільша українська святиня, через два роки мав відійти Речі Посполитій. З цього приводу Лазар Баранович (український письменник, церковний і політичний діяч другої половини XVII століття, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський; відстоював самостійність Київської митрополії) вважав: якщо Київ відійде до Польщі, то Чернігів мав би стати центром церковного управління з ним, Барановичем, на чолі. Собор УПЦ оголосив 8 вересня 1667 року Чернігівську єпархію архієпископією [18, сс.158-159]. В цілому зазначимо: універсали, видані Іваном Брюховецьким, підтверджували та надавали землі і маєтності монастирям та священнослужителям. Разом із тим визнаємо: прибутки від цих земель контролювалися Московським патріархатом.

Згодом “Гетьманом обох боків Дніпра” став Петро Дорошенко. Митрополичий Київський престол обійняв Йосип Нелюбович-Тукальський (український церковний діяч, православний митрополит Київський, Галицький та всієї Русі упродовж 1663—1675 років; екзарх Константинопольської Православної Церкви в Україні; зарахований до лику святих у Православній Церкві України). Відповідно до його наказів, по церквах більше не поминали царя Олексія Михайловича Романова; замість нього - гетьмана Петра Дорошенка.

В цілому зазначимо: Петро Дорошенко видав багато церковних універсалів; вони наділяли і підтверджували права монастирів та окремих осіб

на володіння майном і землями. Зокрема, про це свідчить “Універсал Петра Дорошенка про підтвердження маєтностей за Лубенським Мгарським монастирем” від 1668 року: “... Теди все ті села, млин, хутора, сеножати... и все тому монастиреви Мгарскому належачие кгрунта...” [33, сс. 409, 429]. Підтвердженням високого положення серед священнослужителів Лазаря Барановича був “Універсал Петра Дорошенка чернігівському, новгородському та усього Сівера архієпископу Лазарю Барановичу про підтвердження прав на маєтності Чернігівської архієпископії, Новгородській архімандрії та Троїцькому Пустинному монастиреві” (1668 рік) [33, с. 410].

Після Гетьманства України Петра Дорошенка на українських землях настає період соціального безладдя та самоуправства; гетьмани були маріонетками в руках московської влади, яка через слабкість козацько-гетьманського уряду, тотально грабувала українські землі.

У 1672 році Гетьманом Лівобережної України став Іван Самойлович. По смерті архімандрита печерської Лаври Інокентія Гізеля у 1683 році трапилася нагода розпочати процес приєднання УПЦ до РПЦ. Гетьман Іван Самойлович, сповіщаючи патріарха і великих государів [з 1682 до 1696 року в москві спільно правили царі Петро та Іван Олексійовичі Романови за регентства царівни Софії] про те, що відбулися вибори митрополита, просив зберегти за Київським архіпастирем його колишні привілеї. Він також пропонував зберегти процедуру обрання митрополита вільними голосами з метою, щоб Московський патріарх лише посвячував Київського митрополита та не втручався в його справи.

Іван Самойлович протягом свого гетьманування активно підтримував та наділяв землями верхівку православного священництва, видавав універсали, які підносили і збагачували Лазаря Барановича. Також гетьман Іван Самойлович продовжував практику наділення монастирів землями, угіддями, селами вкупі з підданими селянами. Гетьман Іван Самойлович просив дозволити Київській

митрополії мати свою друкарню і свої школи. Він також вважав за необхідне: щоб патріарх Йоаким звернувся до Константинополя благословити перехід Київської митрополії в нову юрисдикцію. У цей же час гетьман Іван Самойлович вважав за доцільне зберегти за Київським митрополитом титул «екзарха Константинопольського патріаршества» [1, с. 68].

В цілому зазначимо: внаслідок колоніальної політики, що її здійснювала російська імперія, автономія тодішньої УПЦ швидко згорталася – це стало результатом порушення попередніх договорів та домовленостей [7, с.107].

На момент обрання Гетьманом Івана Мазепи (у 1687 році) становище УПЦ зазнало негативних трансформацій. Якщо раніше, з 988 року, УПЦ перебувала під омофором Константинопольського Патріарха, то вже 1685-1686 роках вона опинилася у стані залежності від Патріарха московського. У цих складних для України умовах генеральною лінією політики Гетьмана Івана Мазепи по відношенню до Церкви було прагнення зберегти автономію УПЦ. Листи Гетьмана Івана Мазепи свідчать про те, що він цікавився церковним життям, особливо кадровою політикою УПЦ (у час виборів не тільки вищих ієрархів УПЦ, але й представників її середньої ланки), прагнув підтримати виключно тих кандидатів, які були його однодумцями [13, ...№ 76].

Також маємо розуміти: посилення позицій УПЦ з точки зору гетьмана Івана Мазепи було б неможливим поза припинення релігійної дискримінації православних вірних у Речі Посполитій, особливо поза ліквідації унії. На самому початку свого гетьманування Іван Мазепа (на прохання київського митрополита Гедеона) звернувся з листом до князя В. Голіцина (грудень 1687 року). У ньому зазначалися факти про "утиск...великие и незносние...кривды и гонения", що їх чинили в Речі Посполитій православним; висловлювалося прохання: щоб російське царське посольство добилося позитивних зрушень у цій справі.

У своїх подальших діях Гетьман Іван Мазепа висловлював увагу на скарги щодо утисків православних; писав про це Петру першому з надією на те, що той натисне на панівну верхівку Речі Посполитій. Коли ж Львівська єпархія перейшла в унію, то Гетьману Іванові Мазепі поскаржилося волинське православне духовенство на посилення утисків. З цього приводу Гетьман звернувся з листом (від 28 серпня 1700 року) до Петра Першого з проханням надати підтримку луцькому та острозькому православному єпископу Діонісію (Жабокрицькому). У цей же час Гетьман Іван Мазепа написав ще декілька листів, у яких він вимагав ліквідації унії на Правобережній Україні [35].

Гетьман України Іван Мазепа надавав величезну матеріальну допомогу УПЦ, насамперед Київській митрополії, також провідним українським монастирям, в першу чергу Києво-Печерській лаврі. Свідченням значної уваги Гетьмана Івана Мазепи до УПЦ є кількість наданих їй універсалів: із понад 500 відомих донині універсалів Мазепи на долю УПЦ припадає понад 130, тобто 26%. Документи свідчать про прагнення Гетьмана Івана Мазепи відродити Гетьманщину на Правобережжі; поширити впливи УПЦ на землі, які знов-таки опинилися під владою Речі Посполитої.

Скориставшись ослабленням Речі Посполитої, отримавши підтримку від адміністрації Петра першого, 30 вересня 1700 року Гетьман Іван Мазепа видав універсал про відновлення Переяславського єпископства. Універсалом від 27 серпня 1701 року Гетьман Іван Мазепа підтвердив привілеї Переяславської кафедри, підпорядкувавши їй правобережні монастирі: Трахтемирівський та Канівський. На розбудову єпископського собору з монастирем у Переяславі, Гетьман Іван Мазепа спрямував 300 000 дукатів, у 1701 році Гетьман Іван Мазепа передав йому **Пересопницьке євангеліє**. У подальшому Переяславсько-Баришпольська єпархія буде контролювати всі православні парафії на Правобережній Україні.

У своїх ідеальних планах Гетьман України Іван Мазепа тяжів до відродження Української Православної Церкви з центром Митрополії у Києві в кордонах 1448 року - саме тоді стався відхід у розкол від Київської Митрополії самопроголошеної Московської Церкви. Також Гетьман Іван Мазепа був палким прихильником створення антиосманської християнської ліги. Природними союзниками Гетьмана Івана Мазепи у цій справі були православні патріархи: вони мріяли про нову Візантійську імперію та її духовно-церковну єдність; вони активно його підтримували, так як свого часу Гетьмана України Богдана Хмельницького.

На твердження о. Юрія Мицика, Гетьман Іван Мазепа підтримував дружні контакти з багатьма видатними діячами УПЦ, навіть майбутніми святими: із свв. Димитрієм Ростовським (Туптало), Феодосієм (Углицький), Іоанном (Максимович) Тобольським, Антонієм (Стаховський) [16]. Свідченням покровительського ставлення до УПЦ є допомога Гетьмана Івана Мазепи св. Димитрію Ростовському, який опікувався відновленням Петропавлівського монастиря під Глуховом; також св. Феодосію (Углицькому) – у розбудові Видубицького монастиря (Київ) та монастирів Чернігівської єпархії; свв. Іоанну (Максимовичу) та Антонію (Стаховським) – у справі створення Чернігівського колегіуму [6, с.155]. Гетьман Іван Мазепа також активно комунікував із київськими митрополитами, архімандритами Києво-Печерської лаври та багатьох інших монастирів України: з Варлаамом (Ясинський), Йоасафом (Кроковський), Стефаном (Яворський), Захарієм (Корнилович), Інокентієм (Монастирський).

Відмітимо важливу деталь: на початку гетьманування Івана Мазепи УПЦ очолював князь Гедеон Четвертинський (князь з роду Святополк-Четвертинських, український державний та релігійний діяч; єпископ Луцький і Острозький Константинопольського патріархату; у 1685 році, з порушенням церковних канонів, був обраний єпископом Московської православної церкви

з титулом Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі). Згодом між гетьманом і цим митрополитом виникли напружені стосунки. Після його смерті Гетьман Іван Мазепа затвердив архімандрита Києво-Печерського монастиря Варлаама Ясинського в якості Митрополита. Спільна діяльність Гетьмана України Івана Мазепи та Митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Варлаама Ясинського сприяла також розвитку церковного шкільництва [9, с. 81-82].

Гетьман Іван Мазепа надавав значну матеріальну допомогу УПЦ, насамперед Київській Митрополії [30, сс. 31, 35, 82]. В Універсалі Гетьмана Івана Мазепи (в якому стверджувалися права Києво-Печерської лаври на ряд маєтностей, також і на Стародубський полк, 1687), йшлося: "...Сим нашим універсалом подтвержено именно: містечко Печерск при той лавре лежачое, и Спасский кут, місто Смілое з селами до ней належними, з млинами и зо всіми кгрунтами" [30, с. 18]. До сьогодні дійшли універсали Гетьмана Івана Мазепи на володіння маєтностями Свято-Микільському Красногірському та Хрестовоздвиженському Полтавському монастирям тощо.

Окрім цих «милостей» низка універсалів від гетьмана Івана Мазепи була присвячена представникам духовного стану, в першу чергу керівникам протопопій: протопопам глухівському, гадяцькому, лохвицькому, миргородському, новгород-сіверському, стародубському, воронізькому протоієрею, іркліївському наміснику, священникам у Глухові, переяславському єпископу Захарієві Корниловичу [30, с. 79]; також – матері Гетьмана – ігуменії Марії-Магдалині, митрополиту Никодиму.

Чимало універсалів та листів від Гетьмана Івана Мазепи стосувалися оборони монастирів від втручання в релігійні справи світської влади (вони свідчили про прагнення деяких представників козацької старшини перетворити ченців/черниць на своїх підданих). Інколи Гетьман Іван Мазепа

втручався у розв'язання конфліктів між монастирями, зокрема. між Богоявленським Братським та Межигірським.

У своєму прагненні максимально сприяти УПЦ Гетьман Іван Мазепа часом переходив певну межу, реалізуючи певні форми підтримки, які аж ніяк не відповідають Святому Письму. Маються на увазі привілеї монастирям на володіння шинками, на горілчану й тютюнову оренду, на монопольний продаж горілки на монастирських перевозах та під час ярмарків. Зокрема, права такого гатунку були надані Спаському монастирю (Новгород-Сіверський), Густинському (під Прилуками), Єлецькому монастирю тощо (Чернігів).

Також Гетьман Іван Мазепа робив численні дрібніші дари на кшталт дзвонів, хрестів, богослужбових книг, чаш (потирів), ікон, облачення, нерідко з коштовними оправками та окладами. Гетьман Іван Мазепа надавав потужну фінансову допомогу православним храмам та монастирям у напрямі їхньої розбудови та реставрації. У наш час чимало з них вважаються цінними пам'ятками архітектури та культури в цілому: дзвіниця у Софійському соборі, Свято-Іллінська та Свято-Микільська церкви. Власним коштом Гетьман Іван Мазепа профінансував багатоярусний іконостас Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври; згодом було відреставровано Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Також Гетьман Іван Мазепа доклав значних зусиль до розбудови храмів та будівель монастирів у різних куточках Гетьманщини: у Києві, Чернігові, Глухові, у Переяславі. Особливу роль в цьому спрямуванні відіграла гетьманська столиця - Батурин. Тут, за часів гетьманування Івана Мазепи, було зведено низку храмів; у тому числі – 5 з них власним коштом [8, с. 23-24]. Усього протягом свого гетьманування Іван Мазепа власним коштом відродив і реставрував понад 20 церков і монастирів, зокрема, Свято-Вознесенський (Переяслів) та Петропавлівський (під Мошнами). Також Гетьман Іван Мазепа підтримував інші монастирі: Свято-Успенський Кам'янський та Свято-

Микільський (Стародубський полк); сприяв відродженню Любецького монастиря - відомого ще з часів св. Антонія Печерського. Власним коштом гетьмана Івана Мазепи було збудовано Різдво-Богородицький храм біля м. Березної, також Свято-Вознесенський храм у Переяславі.

У реєстрі, складеному у 1709 році, верхівка старшини навела грошові видатки Гетьмана Івана Мазепи на Церкву – вийшла астрономічна сума - 1 000 000 золотих дукатів. При цьому, вона ще не враховує пожертви церквам та монастирям, церковним інституціям та духовенству. До них, зокрема, відносяться кошти, витрачені на збудування Бахмацького, Думницького, Кам'янського та Любецького монастирів вкупі з церквами [19, с.170-171]. Для нащадків славетних діянь Гетьмана Івана Мазепи також є важливим: щедрі пожертви на користь УПЦ він призначив у своєму заповіті [19, с. 146.].

У цей же час Гетьман Іван Мазепа упроваджував мудру фінансову та соціальну політику. Допомогу УПЦ він адекватно співвідносив із можливостями державного та особистого скарбу, не допускаючи у своїй соціальній політиці перехилів на користь духовенству. Показовим у цьому контексті є його лист (1687 рік), адресований архімандритові Спаського монастиря (Новгород-Сіверськ) о. Михайлу (Лежайському). У ньому Гетьман Іван Мазепа вказав на те, яка саме допомога була надана цій архімандрії. Також у цьому листі Гетьман Іван Мазепа застеріг: він ніколи не піде на випис із реєстру задля повернення в монастирське "послушенство" заслужених козаків, бо це може накликати на нього "от Войска нелюбов и незычливость" та призвести до конфлікту. У свою чергу, цей конфлікт був недоречним у час підготовки до нового царського походу на Крим, коли "зачатая з бесурманами война тепер в кипячом обороті обрїтається"; він міг призвести до того, що "в великих ділах монарших до цілости всего християнства потребных... уховай боже, учинила б ся завада" [17, с.99].

Також чималі кошти Гетьман Іван Мазепа виділяв на розвиток церковної освіти: 1. надання 2-х сіл на шпиталь Києво-Печерської лаври; 2. щорічна пожертва спудеям Києво-Могилянської академії в сумі 1 000 золотих; 3. допомога у будівництві нового приміщення для друкарні Києво-Печерської лаври та для друкарні при Чернігівській кафедрі. Зазначимо: у них, ще за життя Гетьмана Івана Мазепа, була видана значна кількість цінних книг (серед них: Цвітна Тріодь (1702 рік), Києво-Печерський патерик (1702 рік), напрестольне Євангеліє (1707 рік), Службник (1708 рік). Щорічно Гетьман Іван Мазепа надавав допомогу Києво-Могилянській Академії (вона складала понад 200 000 золотих), також створеному за його підтримки Чернігівському колегіуму. В цілому зазначимо: діяльність Гетьмана України Івана Мазепа особливо позитивно вплинула на розвиток української культури, насамперед літератури та мистецтва [23; 24].

Висновки.

1. Починаючи з гетьманування св. благовірного Петра Конашевича-Сагайдачного, та відтак, згодом, - Богдана Хмельницького, відносини Гетьманщини та УПЦ розгорталися в наступних напрямках: у духовному, політичному, економічному, соціальному та культурному. У політичній системі Гетьманщини стосунки між правлячими гетьманами та їхньою адміністрацією були зумовлені впливом Церкви на систему як міжнародних відносин, так і внутрішньополітичних. З точки зору перших, православ'я було поширеною релігією в країнах Південно-Східної Європи. З іншого боку, утиски з боку католицької Речі Посполитої по відношенню до православних вірян, в цілому, зокрема, спровокували і посилення національно-визвольний рух під керівництвом Гетьмана Богдана Хмельницького. Він, у свою чергу, спирався на авторитет православ'я у контексті ідеологічного його забезпечення. Враховуючи це, Гетьман Богдан Хмельницький багато уваги приділив розбудові православних церков і монастирів. Значною політико-культурною

подією у середовищі козацтва було вшанування Пресвятої Богородиці. Козаки вважали Покрову Пресвятої Богородиці своєю заступницею. Для запорізьких козаків це свято було храмовим, адже у центрі козацької твердині завжди стояла Покровська церква. Вона була священною для кожного січовика – від її порога вони вирушали на захист рідної землі і з подякою за порятунок поверталися до неї після походів. День українського козацтва відзначається саме в день Покрови Пресвятої Богородиці. Цю традицію, з часом, перейняли всі українські воїни Української Народної Республіки, Карпатської України, Української Повстанської Армії та Збройних Сил України, які хоробро боронили і боронять кордони України від зазіхань ворогів, та, зокрема на сьогодні – російського агресора.

2. У 1686 році, продовжуючи процес зменшення автономії Гетьманщини, Київських митрополитів почали висвячувати Московські патріархи: це слугувало початком церковної окупації московським патріархатом Української Православної Церкви з центром Митрополії у Києві, яка перебувала у духовній єдності з Вселенським патріархатом. Незважаючи на гарантії, дані урядом Речі Посполитої у 1686 році, греко-католицька пропаганда не була припинена. У результаті, до початку XVIII століття Львівська, Луцька і Перемишльська єпархії остаточно стали греко-католицькими. Таким чином, через тридцять п'ять років анексії Київської Митрополії Московським патріархатом (1686), Митрополит Київський з глави великого автономного церковного округу перетворився на рядового правлячого архієрея однієї лише Київської єпархії (1721). Два його наступники — Варлаам (Ясинський) та Йоасаф (Кроковський) обиралися в Києві на Соборах; посвячувалися лише в Москві.

3. У час гетьманування Івана Мазепи політична діяльність козацтва була обмежена натиском і підступом Московського царства і засиллям Російської Православної Церкви. Ревний заступник православ'я, Гетьман Іван

Мазепа надав кошти на будівництво в усій Гетьманщині низки соборів, споруджених у стилі українського бароко. Загалом за роки його правління зведено понад 200 церков, з них 45 під безпосереднім патронатом володаря булави.

4. Економічна діяльність гетьманів була, в тому числі, спрямована на підсилення економічної ролі Церкви у господарстві часів Гетьманщини. Церкви та монастирі збагачувалися за рахунок підтримки від гетьманів, особливо, Івана Мазепи. Священство опікувалося земельними угіддями, ремеслами та промислами, виробництвом та торгівлею церковного начиння та оснащення.

5. У культурному відношенні, завдяки активній політичній та фінансовій підтримці з боку гетьманів, було збережено і примножено Православну Церкву в Україні, відроджено і розвинуто українську православну єпископську ієрархію, збудовано, відреставровано та коштовно оздоблено сотні і сотні як церков, так і монастирів. Також велике значення для духовного, освітнього, наукового та культурного розвитку України козацької доби і гетьманського правління мали освітні православні заклади, посеред яких особливо виділялася Києво-Могилянська академія. Книги, надруковані у друкарнях при провідних монастирях, включаючи Києво-Печерську лавру, донині мають велику духовну та історико-культурну цінність. Православні митці – іконописці та різб'яри, залишили по собі цінні зразки мистецтва – художнього і ужитково-декоративного.

У результаті проведеного дослідження було досягнуто поставленої мети та виконано основні завдання роботи. Проаналізовано ключові етапи розвитку церковно-гетьманських відносин у період від Петра Конашевича-Сагайдачного до Івана Мазепи, з урахуванням особливостей кожного історичного періоду. Встановлено, що українські гетьмани відігравали важливу роль у збереженні духовної традиції, посиленні ролі православ'я в

суспільному житті та захисті автономії Київської митрополії. Виявлено, що гетьманська влада не лише підтримувала Православну Церкву як духовну опору національного визволення, але й виступала як її політичний союзник у протидії зовнішньому впливу — польському, московському, османському. Показано, що окремі гетьмани, зокрема Богдан Хмельницький, Іван Самойлович, Іван Мазепа, здійснювали цілеспрямовану політику церковного патронату, підтримували православну освіту, книгодрукування, монастирі, сприяли укріпленню позицій Церкви в системі державного управління.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до вивчення внеску гетьманів у розвиток Православної Церкви на українських землях у XVII–XVIII століттях. Уперше здійснено спробу охопити весь спектр взаємодії гетьманської влади та церковних структур, включаючи інституційну підтримку, культурно-просвітницькі ініціативи, церковну дипломатію. Новизною також є виокремлення динамічних фаз співпраці між Церквою і Гетьманщиною у контексті політичної боротьби за автономію.

Список використаних джерел

1. АЮЗР. Ч. 1. Т. V. С. 68.
2. Василенко Д. Українська православна церква як фактор української ідентичності другої половини XVII – початку XVIII століття. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер. : Культурологія.* 2011. Вип. 7. С. 279-189. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2011_7_42»
3. Візер С. О. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596 - 1686 рр.: авторефер. ...канд. істор. н. К., 2004. 24 с.

4. Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. пр. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Держ. ком. арх. України; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: [б.в.], 2008. 398 с.
5. Доба Гетьмана Івана Мазепа в документах. Упоряд. С. О. Павленко. К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 1144 с.
6. Дорошенко, Д. Тихий закуток. Гетьманський монастир. Сіверянський Літопис. 1998. № 1. С.152-161.
7. «Іван Мазепа: до 370-річчя від дня народження гетьмана України, мецената»: зб. матер. Упоряд.: С. В. Бутко та ін. Чернівці: ЦППК, 2009. 137 с.
8. Кіяшко, Л. Батурицькі церкви доби Івана Мазепа. *Сіверянський Літопис*. 2002. № 1. С.23-24.
9. Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба. К. : Україна, 2001. 240 с.
10. Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського: порівняльний аналіз. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 173-184.
11. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII стт.: історіографічні аспекти. Монографія. К.: Логос, 2006. 278 с.
12. Ластовський В. В. Православні монастирі Наддніпрянщини в епоху гетьмана І. Мазепа. *Могилянські читання*. К., 2000. С.98-100.
13. Лист Мазепа до Петра I від 19.02.1708 року. З епістолярної... № 76. У: Мицик, Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви. *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 38-46.
14. Лупол І. Епістолярна спадщина гетьмана Івана Мазепа як джерело до вивчення взаємин влади з православним духовенством. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр.* 2021. Вип.16. С.10-15.

15. Мицик Ю. А. Мазепа Іван Степанович. У: Українське козацтво. НДІ козацтва при Запорізі. держ. ун-ті; Редкол.: Ф.Г. Турченко, С. Р. Лях, С. Ф. Плещкий та ін. К. : Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. С.303-304.
16. Мицик, Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви. *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 38-46.
17. Мицик Ю. А. З документації гетьмана І. Мазепа. *Сіверянський Літопис*. 1998. №1. С. 92-99.
18. Огієнко І. І. Українська церква: Нарис з історії Української Православної Церкви: у 2 т. К.: Україна, 1993. Т.1. 284 с.
19. Оглоблин, О. Мазепа Іван. Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Т.4. С.1431.
20. Павленко, С. Духовні сподвижники Івана Мазепа. Духовні святині Чернігівщини: Календар 2002 року. Авт.-упор. І. М. Корбач. К., 2001. С.534-548.
21. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. К., 2004. 602 с.
22. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. К. : Либідь, 1995. Т. 1: До середини XVII століття. 588 с.
23. Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа – меценат українського церковного мистецтва. Церковний календар на 1992 р. Б. м., 1992. С. 152-170.
24. Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа і розвиток українського мистецтва. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 98-104.
25. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.). К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. 396 с.
26. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII-початку XVIII ст. К.: ТОВ "Задруга", 1996. 151 с.
27. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1993. 720 с.

28. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т., 14 кн. К., 2001. Т. III. Кн. 1. 504 с.
29. “Універсал гетьмана Івана Мазепи переяславському єпископу Захарієві Корниловичу на володіння Переяславському монастирю селом Лялинцем з усіма угіддями”, 1701 рік. У: Доба Гетьмана Івана Мазепи в документах. Упоряд. С. О. Павленко. К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 1144 с.
30. “Універсал гетьмана Івана Мазепи Київській Митрополії на ряд маєтностей”, 1690. У: «Записки товариства імені Шевченка : вид-во, присвяч. науці і письменству укр. - рус. народу. Львів: Накладом Т-ва імені Шевченка. (Праці історично-філософичної секції). Оглоблин, Олександр. Т. 170 : Гетьман Іван Мазепа та його доба Нью-Йорк; Париж;Торонто: Вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України. 1960. 406 с. С. 31, 35, 82.
31. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. Упоряд. І. Бутич. К.: “Альтернативи”, 1998. 414 с.
32. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Упорядн.: І. Бутич, В. Ринсевич. Ред. кол.: П. Сохань (голова), Г. Боряк, В. Брехуненко, І. Бутич, Д. Бурім, І. Гирич, Я. Дашкевич, О. Купчинський, О. Маврін, Ю. Мицик, О. Музичук, О. Романів, В. Смолій. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. НТШ. ЦДІАУ. Ч. II. Київ; Львів: НТШ, 2006. 799 с.
33. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Матеріали до українського дипломатарію. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. НТШ. ЦДІАУ. Київ–Львів. 2004. 1088 с.
34. Харишин, М. Російське самодержавство та Київська митрополича кафедра, або Як Українська Православна Церква позбулася автокефалії [Текст]. К. : Братство УАПЦ "Світло для світу", 1999. 331 с.

35. ЦДІАК. Ф. 1407. Оп. 1. № 87.

36. Шевчук В. О. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. Київ: Либідь, 2006. 461 с.

37. Єпископ Віктор Бедь. Коротка хронологія апостольського походження та розвитку Української Автокефальної Православної Церкви (до 95-річчя Соборного підтвердження відродження УАПЦ). Ужгород. 2016. 28 с.

References:

1. AIuZR. Ch. 1. T. V. S. 68.
2. Vasylenko D. Ukrainska pravoslavna tserkva yak faktor ukrainskoi identychnosti druhoi polovyny KhVII – pochatku KhVIII stolittia. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Ser. : Kulturolohiia. 2011. Vyp. 7. S. 279-189. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2011_7_42»
3. Vizer S. O. Rol pravoslavnoi ta uniatskoi tserkov u natsionalno-vyzvolnomu rusi v Ukraini u 1596 - 1686 rr.: avtorefer. ...kand. istor. n. K., 2004. 24 s.
4. Hetman Ivan Mazepa: postat, otochennia, epokha : zb. nauk. pr. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, Derzh. kom. arkh. Ukrainy; vidp. red. V. A. Smolii. Kyiv: [b.v.], 2008. 398 s.
5. Doba Hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh. Uporiad. S. O. Pavlenko. K.: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2008. 1144 s.
6. Doroshenko, D. Tykhyi zakutok. Hetmanskyi monastyr. Siverianskyi Litopys. 1998. № 1. S.152-161.
7. «Ivan Mazepa: do 370-richchia vid dnia narodzhennia hetmana Ukrainy, metsenata»: zb. mater. Uporiad.: S. V. Butko ta in. Chernivtsi: TsPPK, 2009. 137 s.
8. Kiiashko, L. Baturynski tserkvy doby Ivana Mazepy. Siverianskyi Litopys. 2002. № 1. S.23-24.

9. Krupnytskyi B. D. Hetman Mazepa ta yoho doba. K. : Ukraina, 2001. 240 s.
10. Kutashev I. Politychni pohliady hetmaniv B. Khmelnytskoho ta I. Vyhovskoho: porivnialnyi analiz. Politychnyi menedzhment. 2007. № 1. S. 173-184.
11. Lastovskyi V. V. Istoriiia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini naprykintsi KhVII – u KhVIII stt.: istoriohrafichni aspekty. Monohrafiia. K.: Lohos, 2006. 278 s.
12. Lastovskyi V. V. Pravoslavni monastyri Naddniprianshchyny v epokhu hetmana I. Mazepy. Mohylianski chytannia. K., 2000. S.98-100.
13. Lyst Mazepy do Petra I vid 19.02.1708 roku. Z epistoliarnoi... № 76. U: Mytsyk, Yu. Hetman Ivan Mazepa yak pokrovytel pravoslavnoi tserkvy. Siverianskyi litopys. 2006. № 6. S. 38-46.
14. Lupol I. Epistoliarna spadshchyna hetmana Ivana Mazepy yak dzherelo do vyvchennia vzaiemyn vlady z pravoslavnym dukhovenstvom. Chornomorska mynuvshyna: zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy: zb. nauk. pr. 2021. Vyp.16. S.10-15.
15. Mytsyk Yu. A. Mazepa Ivan Stepanovych. U: Ukrainske kozatstvo. NDI kozatstva pry Zaporiz. derzh. un-ti; Redkol.: F .H. Turchenko, S. R. Liakh, S. F. Pletskyi ta in. K. : Heneza; Zaporizhzhia: Premier, 2002. S.303-304.
16. Mytsyk, Yu. Hetman Ivan Mazepa yak pokrovytel pravoslavnoi tserkvy. Siverianskyi litopys. 2006. № 6. S. 38-46.
17. Mytsyk Yu. A. Z dokumentatsii hetmana I. Mazepy. Siverianskyi Litopys. 1998. №1. S. 92-99.
18. Ohienko I. I. Ukrainska tserkva: Narys z istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy: u 2 t. K.: Ukraina, 1993. T.1. 284 s.
19. Ohloblyn, O. Mazepa Ivan. Entsyklopediia ukrainoznavstva. Lviv, 1994. T.4. S.1431.

20. Pavlenko, S. Dukhovni spodvyzhnyky Ivana Mazepy. Dukhovni sviatyni Chernihivshchyny: Kalendar 2002 roku. Avt.-upor. I. M. Korbach. K., 2001. S.534-548.
21. Pavlenko S. Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky. K., 2004. 602 s.
22. Polonska-Vasylenko N. D. Istoriia Ukrainy. K. : Lybid, 1995. T. 1: Do seredyny XVII stolittia. 588 s.
23. Putsko V. Hetman Ivan Mazepa – metsenat ukrainskoho tserkovnoho mystetstva. Tserkovnyi kalendar na 1992 r. B. m., 1992. S. 152-170.
24. Putsko V. Hetman Ivan Mazepa i rozvytok ukrainskoho mystetstva. Kyivska starovyna. 1995. № 1. S. 98-104.
25. Saltovskiy O. I. Kontseptsii ukrainskoi derzhavnosti v istorii vitchyznianoï politychnoi dumky (vid vytokiv do pochatku XX st.). K.: Vyd. PARAPAN, 2002. 396 s.
26. Smolka A. O. Sotsialno-ekonomichna dumka ta polityka v Ukraini KhVII-pochatku XVIII st. K.: TOV "Zadruha", 1996. 151 s.
27. Subtelnyi O. Ukraina: istoriia. K.: Lybid, 1993. 720 s.
28. Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: u 9 t., 14 kn. K., 2001. T. III. Kn. 1. 504 s.
29. “Universal hetmana Ivana Mazepy pereiaslavskomu yepyskopu Zakhariievi Kornilyovychu na volodinnia Pereiaslavskomu monastyriu selom Lialyntsem z usima uhiddiamy”, 1701 rik. U: Doba Hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh. Uporiad. S. O. Pavlenko. K.: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2008. 1144 s.
30. “Universal hetmana Ivana Mazepy Kyivskii Mytropolii na riad maietnosteï”, 1690. U: «Zapysky tovarystva imeni Shevchenka : vyd-vo, prysviach. nautsi i pysmenstvu ukr.-rus. narodu. Lviv: Nakladom T-va imeni Shevchenka. (Pratsi istorychno-filosofichnoi seksii). Ohloblyn, Oleksandr. T. 170 : Hetman Ivan

Mazepa ta yoho doba Niu-York; Paryzh; Toronto: Vyd. Orh. Oborony Chotyrokh Svobod Ukrainy, Ligy Vyzvolennia Ukrainy. 1960. 406 c. S. 31, 35, 82.

31. Universalny Bohdana Khmelnytskoho 1648-1657. Uporiad. I. Butych. K.: "Alternatyvy", 1998. 414 s.

32. Universalny Ivana Mazepy (1687-1709). Uporiadn.: I. Butych, V. Rynsevych. Red. kol.: P. Sokhan (holova), H. Boriak, V. Brekhunencko, I. Butych, D. Burim, I. Hyrych, Ya. Dashkevych, O. Kupchynskyi, O. Mavrin, Yu. Mytskyk, O. Muzychuk, O. Romaniv, V. Smolii. NAN Ukrainy. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho. NTSh. TsDIAU. Ch. II. Kyiv; Lviv: NTSh, 2006. 799 s.

33. Universalny ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoiloivycha (1657–1687). Materialy do ukrainskoho dyplomatariiu. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho. NTSh. TsDIAU. Kyiv–Lviv. 2004. 1088 s.

34. Kharyshyn, M. Rosiiske samodержavstvo ta Kyivska mytropolycha kafedra, abo Yak Ukrainska Pravoslavna Tserkva pozbulasia avtokefalii [Tekst]. K. : Bratstvo UAPTs "Svitlo dlia svitu", 1999. 331 s.

35. TsDIAK. F. 1407. Op. 1. № 87.

36. Shevchuk V. O. Prosvichenyi volodar: Ivan Mazepa yak budivnychiy Kozatskoi derzhavy i yak literaturnyi heroi. Kyiv: Lybid, 2006. 461 s.

37. Bishop Viktor Bed'. A brief chronology of the apostolic origin and development of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (to the 95th anniversary of the Council confirmation of the revival of the UAOC). Uzhhorod. 2016. 28 s.